

UNHA PROBA DA LINGUA DE CUNQUEIRO

CONSTANTINO GARCÍA

Real Academia Galega

No libro *Homenaxe a Álvaro Cunqueiro* que a Universidade de Santiago de Compostela publicou en 1982 apareceron unha serie de artigos sobre a lingua de Cunqueiro (pp. 169-348) de M. González, F. Fernández Rei, R. Álvarez Blanco, X. Varela e X. Xove que dan unha idea clara de conxunto do que representa o escritor mindoniense nas variedades do uso de lingua galega.

Neste ano de 1991 conmemórase a figura de Cunqueiro como representante do Día das Letras Galegas. Por iso quero ofrecer unha proba da lingua de Cunqueiro reflexionando sobre as primeiras palabras da súa primeira obra importante en prosa *Merlín e familia* (Vigo, Galaxia, 1955).

Leámo-lo texto escollido, que é a introducción:

Tal e como agora eu vou, vello i anugallado, perdido cos anos o lendor da moza fantasía pónseme, por veces no maxín que aqués días por mín pasados na frol da mocidá, na antiga e longa selva de Esmelle, son soio unha mentira, que por ter sido tan contada e tan matinada na memoria miña, coído eu, o mintireiro, que en verdade aqués días pasaron por mín, i aínda me labraron soños e inqedanzas, tales xeiras, como unha afiada trincha nas máns dun vago e fantástico carpinteiro. Verdade ou mentira, aqués anos da vida ou da maxinación, foron enchendo cos seus fios o fuso do meu espírito, i agora podó tecer o pano distas historias, novelo a novelo. Cando da obra de nove anos cumpridos por Páscoa, coa pucha na mán, acheguéime á porta de mi amo Merlín, quén diría que ma iban a encher, a pucha nova, das mais misteriosas maxias, engados, trasegos, inventos, tendollos e feitizos? Nunca galano coma iste, digo eu, lle foi feito a un rapaz, e, coma dun corno maravilloso, eu tiro fita tras fita, conto tras conto, e cos meus propios ollos miro pasar toda aquela troupada profana que a Merlín acudía i aos seu sete saberes: en Merlín amecíanse, tal as liñas dun xastre invisible, tódolos camiños do trasmundo. Il, o mestre, facía o nó que lle pedían. Xa o veredes.

1. Variantes gráficas ou fónicas

O primeiro que nos chama a atención é o uso do til en textos monosílabos: *por mín* (dúas veces), *nas máns*, *na mán*, *quén diría*, que

seguindo a Normativa vixente non levan acento e, polo contrario, a falta de til no adverbio de cantidade: *mais*. Tamén aparece acentuada a forma verbal rematada en ditongo decrecente seguida do pronome átono *acheguéime*.

Atopamos neste texto a palabra *esprito*, forma sincopada da voz *espírito* que Cunqueiro non emprega nunca, agás na expresión *espíritu de sen* (usada nesta mesma obra, *Merlín*, 121) que significa esencia ou extracto da planta sen ou sena, arbusto do que se obteñen produtos que actúan como purgantes. Temos rexistrada esta forma *esprito* e tamén o seu plural *espritos* en bastantes das súas obras, así como o seu derivado *espritoal* ou *espiritual* e *esprituais*, se ben hai que dicir que este derivado aparece algunha ocasión como a forma normativa *espiritual*.

Nas primeiras liñas encontrámo-lo adverbio *soio* tan caro ós grandes escritores como Rosalía, Curros, Otero Pedrayo, Castelao, etc. e condenado polos gramáticos. Nesta obra *Merlín* aparece usado dezaseis veces e ningunha vez está empregado o normativo *só*. Podemos afirmar que nas demais obras de Cunqueiro está sempre presente a forma *soio* (tamén como adxectivo) e excepcionalmente atopámo-la forma *só* dúas veces nas *Crónicas do Sochantre* (pp. 33 e 59): *cinza perfumada só de amor...*, *se fose só bebedor de viño*, e unha vez en *Dona de corpo delgado* (p. 132): *Agora trobo o mare e maila nao veleira, -non o amigo que canta só da abelaneira*.

Resulta curioso comproba-la aparición da variante *invisibre*, que só está usada unha vez en todo este libro e outra no citado *Crónicas* (p. 75): *coa capiña aquela fagulame invisibre*. No resto da súa obra posterior emprega a voz normal *invisible*. Coido que non se trata dunha decisión consciente porque noutros casos semellantes deste grupo consonántico BL-BR mantense a vacilación das formas tanto nos seus primeiros escritos coma nos posteriores: *posibre* - *posible*, *púbbrico* - *público*, etc.

Outra voz cara ós escritores é *frol*, resultado da metátese L-R da palabra *flor*, que nunca utiliza Cunqueiro. Esta *frol da mocidá* deste texto aparece varias veces en *Merlín* xunto coa forma plural *froles* e o diminutivo *frolíñas*. Nesta mesma obra atopamos tamén *froleado*, *froleando* e *frolido*. Todas estas verbas están nos seus libros e a elas podemos engadir *frolecer*, *froleiro* e *froleo*.

2. Variacións gramaticais

Sinalemos en primeiro termo o uso que fai Cunqueiro da voz normal *man* (*nas máns*, *na mán*) que emprega sempre en tódalas súas

obras. Soamente queremos salientalo feito de que sería lóxico que nalgunha ocasión se lle escapase a forma normal da súa fala mindoniense *mao*. Cunqueiro acepta pois a forma do galego occidental, a de Rosalía, Pondal e Castelao, que tamén aceptan os escritores ourensáns Otero Pedrayo e Celso Emilio Ferreiro alternándoa con *mau*. Os lugueses Luis Pimentel e Aquilino Iglesia Alvariño prefiren a forma da súa fala *mau*.

No noso texto achámo-la variante popular *mocidá*, que repite na páxina 134 desta mesma obra: *vaso da confiada mocidá* e varias veces nas *Crónicas do Sochantre* e na peza teatral *O incerto señor don Hamlet* (p. 67) que repite a mesma frase do noso texto: *frol da mocidá*. Sen embargo na citada obra *Crónicas* emprega a verba normal *mocidade* un par de veces e unha vez en *Os outros feirantes*. Digamos tamén que noutras obras usa as variantes *moceá* e *moceude*.

En canto ó emprego das formas do artigo atopámonos aquí co uso da forma normal *o* precedida do infinitivo (*tecer o pano*), se ben noutras partes desta mesma obra usa a segunda forma do artigo (*velo mundo, buscala miña pucha*), o de *tódolos* e o de *aos* que en *Merlín* é usado así como contracción normal, pero que nas obras seguintes aparece como *ós*.

É de salientar neste texto o emprego do pronome persoal de terceira persoa *il* (*il, o mestre, facía*) que repite outras 28 veces nesta obra e case continuamente nas demais, xunto con 14 veces *íl* (con *til*) que tamén emprega frecuentemente no resto das súas obras. A forma normal do plural é *iles*. *Il* é variante normal en moitos lugares da provincia de Lugo e non resulta moi chocante que el prefira esta solución á de *el* que usa moi poucas veces. *Il* é tamén a forma preferida de Otero Pedrayo, Celso Emilio Ferreiro, Vicente Risco e Luis Pimentel. O ourensán Curros Enríquez emprégaa algunha vez e tamén Castelao a usa un par de veces en *Un ollo de vidro*. Rosalía, Pondal e Pintos descoñécena.

A terceira forma plural do demostrativo *aqués* aparece tres veces no texto (*aqués días dúas veces, aqués anos*) e algunhas máis no resto de *Merlín*, fronte a *aqueles* que só está usado tres veces. No total das súas obras vemos que *aqués* está empregado o dobre de veces que *aqueles*. A forma *aqués* foi usada tamén por Rosalía de Castro e Celso Emilio Ferreiro.

O demostrativo *iste* que é forma popular no sur da provincia de Lugo e Ourense está usado neste texto, así como na maior parte das súas obras. Hai bastantes autores (Curros, Otero Pedrayo, V. Risco, Castelao, Celso Emilio Ferreiro) que teñen preferencia polas formas dos demostrativos con *i* en vez de *este*. Neste mesmo texto aparece

distas, forma que ó igual que *dista*, *diste*, *distes* atopamos moi usada en tódalas súas obras con preferencia sobre *deste* ou *desta*.

Tamén queremos chama-la atención do emprego do posesivo *mi* no sintagma *mi amo Merlín* que aparece dúcias de veces neste libro. *Mi ama*, *mi señor*, *mi padre* atópanse noutras obras e expresións semellantes como *mi madre*, *mi padre*, *mi señora*, *mi madriña* están nas obras de Rosalía, Cabanillas e Celso Emilio Ferreiro. O uso do posesivo *mi* en expresións de respecto ten unha longa tradición.

Por último sinalémo-lo uso da conxunción *e* que fai neste texto sempre diante de palabra que empeza por consoante ou por vocal *i*: *e como agora*, *e longa selva*, *e tan matinada*, *e fantástico*, *e feitizos*, *e coma*, *e cos meus*, *e inquedanzas*. Diante de palabras que comezan polas outras vocais emprega *i*: *i anugallado*, *i aínda*, *i agora*, *i aos seus*. Esta mesma regra, que usa grande parte da poboación da provincia de Lugo, está usada en todo o seu libro *Merlín*.

3. Variedades léxicas

Amecer (en Merlín ameciáanse... tódolos camiños do trasmundo)

Este verbo é típico dos falantes da parte norte e leste da provincia de Lugo coas significacións de engadir, empalmar, xuntar, reunir. Está recollido nos dicionarios modernos, pero non é voz corrente entre os grandes escritores. Por iso quero salientar aquí o uso que fai Cunqueiro de palabras populares da súa zona de nacemento. No exemplo citado está ben clara a significación de xuntarse. Nesta mesma obra (*Merlín*, p. 77: *E dígoche que non é doada a soldadura distas princesas, eu non sei por onde hei comezar a amecer as partes*) ten un sentido semellante: o de empalmar. Nos seus libros *Sinbad*, *Cociña*, *Escola* usa tamén este verbo coa significación de engadir.

Anugallado (Tal e como eu vou, vello i anugallado)

Non atopei ningún antecedente na lingua literaria nin nos traballos léxicos sobre este adxectivo ou teórico participio dun suposto verbo *anugallar*. Coido que é unha creación de Cunqueiro sobre a palabra normal *nugalla* que el emprega nesta mesma obra (p. 82): *I en chegando ao xardín viron que estaba todo aquilo á nugalla*, que el traduce ó castelán por *estaba muy abandonado*. Máis adiante (na p. 118) escribe: *pro o señor duque ficou á nugalla*, que el traducíu así: *pero el señor de Saboya quedó muy blando de la operación*.

Naturalmente para Cunqueiro ten *nugalla* a significación de preguiza ou galbana como vemos no uso que fai desta voz en *Sinbad* (p. 23): *denantes de botarse á nugalla no esteiro* ou en *Crónicas* (p. 142): *ficou Ismael Florito á nugalla*. Así, por tanto, temos que interpretar ese *anugallado* como sinónimo de preguiceiro ou, tendo en conta ó sentido que lle dá a *nugalla* nos exemplos citados de Merlín, como desganado ou mesmo fatigado que é como el traduciu esa verba en castelán.

Galano (*Nunca galano como iste, digo eu, lle foi feito a un rapaz*)

Cunqueiro emprega á parte das voces *regalo* e *agasallo* a palabra *galano* moi frecuentemente. Nesta obra *Merlín* aparece, ademais de no texto citado, en varios lugares: *trouxera o galano dun bico* (p. 43), *o pano bordado que me deixou de galano* (p. 55), *agradeceu mi amo o galano* (p. 114), *vouche facer o galano diste viaxe* (p. 118), *escopeta... galano do sotainfante* (p. 144). En *Crónicas*, *Sinbad*, *Xente* e outras obras atopamos *galano* con esta significación de regalo ou agasallo.

Galano non é voz que apareza normalmente nos textos literarios, pero si é verba bastante popular, polo menos, que eu saiba, na metade norte da provincia de Lugo, para significar xoguete ou lambedada que se dá ós nenos, cousa que se lles leva ás mulleres recién paridas e, no sentido amplo, converteuse en regalo. Estamos pois ante un novo caso do Cunqueiro recreador da lingua que eleva ó nivel literario voces populares.

Inquedanza (*i aínda me labraron soños e inquedanzas*)

A palabra *inquedo* é voz normal en galego como sinónima da voz máis culta e hoxe moi popular *inquietao*. A verba *inquietao* forma parte dunha familia ampla: *inquietao*, *inquietao*, *inquietao*, *inquietao* e *inquietao*. *Inquedo* quedou illado, e non existen popularmente *inquedar* ou *inquedante*, se ben algúns escritores usaron estes derivados. Cunqueiro usa o verbo *inquedar* en *Escola de menciñeiros* (p. 65): *Si se convencen de que non están afrixoados, entón inquédanse e tamén ese sinónimo de inquietude que é inquedanza*, como vemos no noso texto e noutras dúas ocasións nos seus libros *Hamlet* e *Escola*.

Inquedanza é pois un derivado de *inquedar* que funciona como hipergaleguismo por *inquietao* e que empregan escritores como Otero Pedrayo, Castelao e Celso Emilio ademais de Cunqueiro.

Lentor (*perdido cos anos o lentor da moza fantasía*)

A voz *lentor* é unha palabra estendida na fala dalgúns lugares da metade norte do territorio galego como variante de *lentura*, verba espallada por toda Galicia coa significación de humidade da terra. *Lentura* é usada, que eu saiba, por Pintos, Pimentel e Celso Emilio Ferreira e *lentor* é a palabra preferida por Cunqueiro: *no lentor da area* aparece en *Sinbad* (p. 22) con esa significación, e *por mor do lentor dunha princesa de Gazna* aparece en *Merlín* (p. 143) coa significación, figurada de algo así, como 'humidade sexual' ou de 'calorosa humidade encantadora' ou dos 'encantos' desa princesa de Gazna.

Co que acabamos de dicir pódese entender mellor a cita do noso texto. O *lentor* da moza fantasía é a humidade que dá vida ós anos da xuventude ou como ben traduce o mesmo Cunqueiro ó castelán *el amable calor de la moza fantasía*.

Liña (*as liñas dun xastre invisibre*)

Liña é voz normal que ten bastantes acepcións. Ningunha das dez que veñen recollidas no *Diccionario da lingua galega* da R.A.G. e I.L.G. (1990) explican o significado das *liñas dun xastre*, pero si noutros dicionarios máis amplos podemos atopala significación de *liña* no sentido co que está empregada no noso texto: fío ou febra delgada dunha materia textil.

Longo (*na antiga e longa selva de Esmelle*)

O adxectivo *longo* ten na obra de Cunqueiro a significación normal do que ten moita lonxitude no espacio ou daquelo que dura moito tempo, pero traemos aquí a colación este texto porque para min *longa selva* ten a significación normal de *selva extensa en largura*, pero Cunqueiro traduce ó castelán esta *longa selva* por *ancha selva*. Non se trata dun erro porque unhas páxinas máis adiante desta mesma obra de *Merlín* (p. 15) volve falar de *Esmelle, selva longa i antiga* e volve traducir *selva ancha y antigua*. Coido que para el neste caso soa mellor en castelán *ancho* que *largo*.

Maxinación (*aqués anos da vida ou da maxinación*)

Cunqueiro emprega bastantes veces nas súas obras a forma normativa *imaxinación* (xunto co seu plural *imaxinaciós*) e tamén as verbas da mesma familia *imaxinar*, *imaxinario* e *imaxinativo*. Sen em-

bargo algunhas veces, como é no caso deste texto e na p. 92 desta mesma obra Merlín (*un asesño que somentes vivía na maxinación diste espello*) e noutros lugares de *Tesouros* e *Xente* emprega a forma máis popular con aférese *maxinación* que usan tamén outros escritores como Otero Pedrayo, Vicente Risco, Celso Emilio Ferreiro ou Castelao. E tamén emprega algunhas veces, diríamos case que loxicamente, as formas con aférese *maxinar*, *maxinario* e *maxinativo*.

Mintireiro (coido eu, o mintireiro)

No texto que comentamos aparece dúas veces a palabra normal *mentira* (*son soio unha mentira... Verdade ou mentira*) que se repite sempre noutras obras. Do mesmo xeito usa tamén sempre o verbo *mentir*. Destas voces nace o adxectivo *mentireiro*, voz moi espallada por toda Galicia e usada igualmente no nivel literario, pero que o escritor mindoniense non emprega nunca.

A realidade da lingua indícanos que as variantes *mintira*, *mentir* e *mintireiro* están do mesmo xeito bastante vixentes na fala popular, pero Cunqueiro non utiliza as dúas primeiras variantes e si en cambio *mintireiro*. Non hai unha razón de peso do por que preferiu sempre esta variante que a Normativa oficial considera dialectal. Temos que dicir que no mesmo caso están outros escritores como Otero Pedrayo, Castelao ou Celso Emilio Ferreiro.

Obra de (Cando de obra de nove anos cumpridos)

Esta expresión *obra de* non a atopei usada por outros escritores nin tampouco explicada polos dicionarios galegos. Resultoume en principio algo chocante cando a atopei neste texto, pero logo puíden encontrala máis adiante nesta mesma obra de Merlín, p. 20 (*unha camareira de obra de corenta anos*) e p. 110 (*un paxe de obra de catorce anos*) e tamén en *Sinbad*, p. 96 (*era un home mui cortesán, de obra de sesenta anos*).

Tendo en conta tódolos textos nos que aparece *obra de* podemos sacar en conclusión que esta locución adverbial equivale a aproximadamente. Probablemente Cunqueiro tomou esta locución de lecturas de obras castelás ou galegas, xa que no dicionario da Real Academia Española e no portugués de Figueiredo constatámo-la existencia desta locución coa significación de 'proximamente a' ou 'pouco máis ou menos'.

Tendollo (*inventos, tendollos e feitizos*)

Sería difícil sabe-lo que son estes *tendollos* se non tivesemos outros textos nos que fose dita de novo esta voz. *Tendollo* é voz que non aparece rexistrada en ningunha obra léxica e é por tanto unha creación persoal de Cunqueiro.

Na páxina 93 de *Merlín* volve aparecer esta voz: *díxome que aquel espello non podería ser un tendollo verdadeiro* e tampouco polo contexto queda clara a súa significación, como tampouco aclara moito o contexto no que aparece de novo na páxina 134 da citada obra: *todo o que por aquela portalada iba e viña, mais que unha memoria porpasada, é un tendollo de Páscoa.*

Pero na obra *Escola de menciñeiros* (p. 116) volve falar da nosa voz: *Heiche trager un quebranoces, un saltaparedes i un tendollo pras Pascuas...* E a continuación explica a significación desta palabra: *O "tendollo pras Pascuas" é xogo de verbas: estate co ollo aberto a ver que che cae nas Pascuas que veñen.*

Efectivamente, *tendollo* é unha creación nacida da expresión *ter de ollo* algunha cousa. *Tén de ollo* algo, é dicir, cara ó futuro, equivale á mirada que ve o que vai pasar. Por tanto un *tendollo* é algo equivalente a obxecto imaxinario que ve o futuro. En definitiva un *tendollo* ten un certo parecido á expresión castelá *ojo avizor*.

Trasego (*maxias, engados, trasegos, inventos*)

A voz *trasego* que aparece neste texto non está rexistrada nos dicionarios. Trátase sen ningunha dúbida dun calco da voz castelá *trasego* que equivale ó noso *trastorno*. Nesta mesma obra, *Merlín* (p. 108) emprega tamén o verbo *trasegar* coa significación de *trastornar* ou máis ben no sentido figurado de *trastornar amorosamente* ou conquistar: *¡Inda me quixo trasegar a mñ un verán en que fun ao areal de Calais a tomar un pediluvio!*

Trasmundo (*amecíanse... tódolos camiños do trasmundo*)

Esta voz *trasmundo* que evidentemente significa o que está fóra deste mundo, o que é sobrenatural, é palabra culta que probablemente creou Cunqueiro partindo do adxectivo *transmundano* que é corrente no nivel culto de calquera lingua.

No libro *Crónicas* (p. 34) emprega de novo esta voz: *raptado por unha hoste do trasmundo* e na pág. 11 de *Xente* cita outra vez esta palabra dando unha explicación clara do seu significado: *e si poido contar*

todo isto, que cáseque é de trasmundo, quere se decir que eu adoito a pasar tempadas fora do mundo.

Troupada (*cos meus propios ollos miro pasar aquela troupada profana*)

A palabra *troupada* usada neste texto e máis adiante na p. 100 desta mesma obra *Merlín* (*I en verdade eu estaba pasmado da troupada que carrexara*) e tamén en *Crónicas* (p. 32): *i en tres anos esta troupada pousará en terra*, é unha variante de *tropa*, *tropel*, que Cunqueiro creou modificando a sílaba inicial *tro-* en *trou-* por influencia de *troupelear* 'facer ruído' e engadindo á *tropa* o sufixo *-ada* que se aplica ós nomes colectivos.

* * *

Coido que a visión deste pequeno texto dá unha proba do poder creativo que posúe a lingua de Cunqueiro e dos problemas cos que un autor tiña que enfrontarse ó escribir cando non tiña unha Normativa que lle marcasse os camiños máis comúns do uso dunha lingua.